

LEERPLAN

Esthetica

(algemeen vak – lestijd: 1 of 1,5 uur per week)

Secundair Onderwijs - A.S.O. – II^{de} graad – Studierichting Rudolf Steinerpedagogie

ingediend door: Federatie van Rudolf Steinerscholen in Vlaanderen vzw
lid van de European Council for Steiner Waldorf Education
p/a Nachtegaalstraat 8
2060 Antwerpen
03/213 23 33
steinerscholen@telenet.be

datum: 28 februari 2006

Inhoud

1. Beginsituatie.....	3
2. Doelstellingen.....	4
2.1. Inleiding.....	4
2.2. Algemene doelstellingen.....	6
2.2.1. Voor het eerste jaar van de tweede graad.....	6
2.2.2. Voor het tweede jaar van de tweede graad.....	6
2.3. Leerplandoelstellingen.....	9
2.3.1. kunst van beeld en kleur – het eerste jaar van de tweede graad.....	9
2.3.2. kunst van het woord – het tweede jaar van de tweede graad.....	10
2.3.3. Bijkomende doelstellingen voor de variant met 2 uur per week.....	12
3. Leerinhouden.....	13
3.1. Het eerste jaar van de tweede graad: kunstgeschiedenis.....	13
3.2. Het tweede jaar van de tweede graad: poëtica.....	16
4. Minimale materiële vereisten.....	18
5. Evaluatie.....	18
5.1. Het eerste jaar van de tweede graad.....	18
5.2. Het tweede jaar van de tweede graad.....	18
6. Pedagogische en didactische wenken.....	19
6.1. Het eerste jaar van de tweede graad.....	19
6.2. Het tweede jaar van de tweede graad.....	19
7. Bibliografie.....	21
7.1. Beeld en kleuren.....	21
7.2. Woord.....	22

1. Beginsituatie

Het vak Esthetica is nieuw voor de leerlingen van de tweede graad. Daartegenover staat dat zij in de lagere school en in de eerste graad vanuit een zekere vanzelfsprekendheid met plastische en muzische kunstbeoefening hebben leren omgaan: bijv. met tekenen, schilderen, reciteren, bewegen, euritmie en toneelspelen.

De leerlingen zijn eveneens vertrouwd met het bekijken van reproducties, voornamelijk vanuit de lessen geschiedenis. Zij hebben o.m. reeds kennis van figuren als Da Vinci, Dürer en anderen.

De leerlingen kennen ook reeds de kracht van de poëtische taal vanuit het veelvuldig reciteren en het zelf schrijven van gedichten (vanuit de lessen Nederlands, Frans en Engels). Ze zijn vanaf de eerste klas vertrouwd gemaakt met mooie gedichten en ze hebben leren genieten van de zuivere klankrijkdom van de taal (bijv. klank, ritme en rijm). De mythen en verhalen van oude cultuurvolkeren zijn voor hen vertrouwd: vanaf de derde tot de zesde klas heeft de klasleraar ze verteld en de volkeren gekarakteriseerd.

Leerlingen die niet uit een Rudolf Steinerschool komen, kunnen op dit gebied een achterstand hebben. Ook wat het vormgeven van de schriften betreft zal er zeker een achterstand bestaan. Het is de taak van de leerkracht na te gaan hoe groot deze achterstand is en of en hoe hij kan worden geredieerd. Grote inhaalmanoeuvres hoeven echter niet ondernomen te worden om de doelstellingen van het vak te kunnen bereiken. Naarmate de leerlingen ouder worden, is er immers geen sterker onderscheid tussen leerlingen van de Steinerschool en leerlingen die van een andere school komen dan tussen leerlingen van de Steinerschool onderling wat artistieke vaardigheden betreft.

Rond hun zestiende levensjaar zijn vele leerlingen 'dichterlijk begaafd' en ervaren zij een persoonlijke verhouding tot hun favoriete dichter die ze als zielsverwant 'herkennen' en wiens voorbeeld soms in hun eigen schrijfsels voortleeft.

2. Doelstellingen

2.1. Inleiding

In een tijd waarin (zelf)vernietiging, versplintering, chaos duidelijk zichtbaar aanwezig zijn, kunnen de ervaring van de mens als een zich ontwikkelend, scheppend wezen en de beleving van schoonheid in al haar diverse vormen en kunstuitingen een belevende, enthousiasmerende, voedende, opvoedende waarde hebben. De leerlingen in contact brengen met grote werken uit het gebied van plastische kunsten, dichtkunst, muziek en architectuur (zie ook het leerplan *Esthetica* voor de derde graad), hen inzicht bijbrengen over hun ontstaan, hun compositie, hun kunstzinnige kwaliteiten en de wetmatigheden die eraan ten grondslag liggen, lijkt ons dan ook van 'hoge waarde'. De levende begrippen die aan kunst kunnen worden ontwikkeld, begeleiden de mens gedurende zijn hele leven.

In haar autobiografie *Den Wolf umarmen* beschrijft de Duitse auteur Luise Rinser hoe ze eens een bezoek bracht aan een gezin dat volledig in armoede vervallen was. “Er heerste niet alleen gebrek aan de meest elementaire middelen van bestaan; ze zag er een gezin dat zich had neergelegd bij de doffe ellende en geen inspanningen meer leverde om eruit te geraken: vuil, stank, wanorde, een verwaarloosd hoogzwanger meisje, op een nachtemmer een kind met eczeem aan zijn hoofd. Ze schrijft dat deze aanblik haar in een innerlijke crisis bracht die ze nooit helemaal te boven is gekomen.”

Onmiddellijk daarop vervolgt ze hoe ze, toen ze wegens een door de nazi's opgelegd beroepsverbod zelf in zeer armoedige omstandigheden moest leven, er toch steeds voor zorgde dat de tafel mooi gedekt was, ook al was er in de borden maar heel dunne soep van roggemeel en wilde kruiden of brandnetelspinazie. Want, zo besluit ze de paragraaf, “het schone behoort tot de waardigheid van de mens. Waar het wordt opgegeven, begint de zelfvernietiging. Het schone is een hoge waarde. Ik heb altijd begrepen wat Plato bedoelde wanneer hij het ware, het goede en het schone in één adem samen noemt. De drie zijn één.”¹

Het vak *Esthetica* heette in het oorspronkelijk Rudolf Steinerleerplan van 1919 *Kunstunterricht*, kunstonderricht. In feite is dit een juistere benaming voor het vak: de leerlingen leren over kunst en kunstenaars: de geheimen van de schoonheid van plastische kunst en woordkunst (in de tweede graad), van muziek en architectuur (in de derde graad). De historische benadering is een van de hulpmiddelen om een evolutie te laten begrijpen. Deze benadering is alleen in het eerste jaar van de tweede graad duidelijk aanwezig. In de andere leerjaren kan men ook een heel andere benadering kiezen.

---

¹ RINSER, L., *Den Wolf umarmen*, S. Fischer Verlag, p. 233.

In de Steinerscholen wordt dus duidelijk voor een *thematische benadering* van het vak Esthetica gekozen. In een schema kan deze benadering als volgt worden weergegeven:

leerjaar	thema	methode	menskundige aspecten	dimensie
<i>1ste lj. 2de gr.</i>	de kunst van het beeld en van de kleuren	Exemplarisch - historisch en waar mogelijk biografisch	gebonden aan de voorstelling	in de ruimte
<i>2de lj. 2de gr.</i>	de kunst van het woord	verkennend en oefenend	gebonden aan de verbeelding van voorstelling en gevoelens	in de tijd
<i>1ste lj. 3de gr.</i>	de kunst van de klank	exemplarisch en luisterend	niet gebonden aan de voorstelling, wel aan stemmingen	in de tijd
<i>2de lj. 3de gr.</i>	de kunst van de ruimte	verkennend en oefenend	verbonden met beweging & rust (gaan + staan) + ingrijpen in de natuur	in de ruimte

2.2. Algemene doelstellingen

2.2.1. Voor het eerste jaar van de tweede graad

Gedurende hun kleuter- en lagereschooltijd in de Rudolf Steinerschool hebben de leerlingen kunstzinnig getekend, geschilderd en geboetseerd. Dit gebeurde hoofdzakelijk vanuit een naïeve vreugde. In de eerste graad van het secundair onderwijs verdween die naïviteit en nu ontstaat de behoefte de wereld te kennen en inzicht te krijgen in de natuur en de kunst. In het eerste jaar van de tweede graad is het daarom op zijn plaats om de grote kunstwerken meer beschouwend te gaan waarnemen. Dit laatste sluit ook aan bij de algemene pedagogische doelstellingen voor deze leeftijd namelijk om vanuit de concrete verkenning van de buitenwereld een antwoord te bieden op de meer innerlijke vraag van de beginnende puber: wie ben ik eigenlijk?

Het vak Esthetica helpt de veertien-, vijftienjarige om de verbinding met de geestelijke wereld niet te verliezen. Deze belandt immers vaak in een crisistoestand omdat hij wel een aanvoelen heeft dat hij uit de geestelijke wereld stamt, maar die zich nu meer en meer in een wereld geplaatst ziet die vol disharmonie, onwaarheden en lelijkheid is. Het onbevooroordeelde waarnemen tijdens de lessen Esthetica levert via de bestudering van de kunst van de Oudheid tot de Barok een bijdrage tot de opbouw van een wereldbeschouwing die een puber wil beginnen vormen om via de hem omringende wereld een antwoord te krijgen op de meer existentiële vragen die in hem leven. Dit is ook een reden waarom de Esthetica in dit leerjaar de schilderkunst van de Nieuwe Tijd (sinds Romantiek) niet meer behandelt: deze gaat de wereld vaak zeer subjectief en verinnerlijkt afbeelden (bijv. expressionisme), hetgeen een te vroeg appèl zou doen op de nog maar pril ontluikende binnenwereld van de jonge puber. De meer realistische, objectieve afbeelding, vaak nog geïdealiseerd, helpt de jonge puber meer in zijn ontwikkeling dan de confrontatie met de vaak angstige binnenwereld van de moderne kunst. Voor een eerste kennismaking met de meer moderne schilderwerken verwijzen we naar de lessen Plastische Opvoeding van de derde graad en naar de museumbezoeken die in het kader van de lessen Plastische Opvoeding en Esthetica jaarlijks worden georganiseerd, uitgaande van het aanbod van de grote musea.

Het vak Esthetica heeft dus een centrale plaats in het curriculum. Het zal, als het goed gegeven wordt, in de leerlingen een tegengewicht bieden voor het versterkte belang dat in de huidige tijd gehecht wordt aan de verkenning en kennis van de anorganische natuurkunde en van het levenloze.

2.2.2. Voor het tweede jaar van de tweede graad

Tegen het einde van het tweede jaar van de tweede graad hebben alle leerlingen de leeftijd van 16 jaar bereikt. Gedurende dit jaar treedt bij de leerlingen een aanzienlijke verinnerlijking van het gevoelsleven op. Er stijgen nieuwe, onbekende gevoelens op die om uitdrukking, om mededeling, om beantwoording vragen. Vele jongeren grijpen op die leeftijd spontaan naar bestaande poëzie, waarin ze herkenning vinden en/of proberen zelf op poëtische wijze uitdrukking te geven aan de

veelheid van gevoelens die in hen leven. Na een periode van 'ver-stom-ming', die zich uitdrukt in het weinig of niet spreken en in het moeilijk verwoorden van de eigen gevoelens, herontdekken en heroveren de jongeren de taal.

In dit jaar behandelt men de poëtica die dan ook zeer geschikte inhouden bevat om aan vele vragen tegemoet te komen en om deze uit te diepen. Jongeren ervaren het als een weldaad als zij op die leeftijd de esthetische wetten van de schrijfkunst, inzonderheid van de poëzie, kunnen leren: de poëtica. Proza (of niet-gebonden taal) verhuult niet maar onthult. Door het esthetische samenspel van klank, ritme, beeld en wending, en door structuur (waarbij het eventuele rijm een muzikaal vormelement kan zijn) wordt de taal gebonden: poëzie ontstaat. In minder woorden zegt de dichter meer. Elk gedicht heeft zijn geheimzinnige spanning tussen die vier elementen. In goede gedichten vindt de leraar met de leerlingen hoe de dichter vrij scheppend net 'iets afwijkt' van de 'wet'. Ook leerlingen met uitgesproken interesse voor wetenschappelijke vakken worden door de poëtica geboeid omdat het tot op zekere hoogte een wetenschap van het schone is. In deze lessen leren de leerlingen ook veel zelf schrijven: er kunnen klassikale oefeningen in creatief schrijven (ook in groep) worden gedaan en veel opgaven maken zij best 's avonds thuis. Zowel proza als poëzie kunnen geoefend worden. (Zie hiervoor ook het leerplan 'Nederlands' van de tweede graad.)

We leven in een tijd waarin taal in hoofdzaak wordt gezien als een uit conventies opgebouwd tekensysteem dat dient als communicatiemiddel en waarin weinig aandacht en gevoel bestaan voor de eigenlijke elementen van de taal zelf, nl. klank, ritme en beeld. Er moet onderscheid worden gemaakt tussen teken en beeld. Dit wordt het best geïllustreerd met een voorbeeld zoals 'paddestoel': als je even de moeite doet om het puur referentiële (het teken) van dit woord los te laten, ontstaat er een rijkdom aan beelden. Taal bevat immers een schat aan beelden, taal is in wezen metaforisch, zeker in haar oervorm. Natuurlijk is het zo dat bij vele woorden dit beeldkarakter niet (meer) onmiddellijk zichtbaar is. Het essentiële is dat uit het klankbeeld zelf dit beeldkarakter weer tevoorschijn wordt gehaald. De utilitaristische aanpak daarentegen reduceert de taal tot een informatief, instructief communicatiemiddel. Taal dient echter niet alleen voor communicatie, maar bewerkstelligt ook een gevoel van eenheid, van gemeenschap. Dit doel wordt vaak beter gediend met een gedicht dan met een concrete communicatieopdracht zoals het schrijven van een brief of het vragen naar de weg. Trouwens, in het woord 'communicatie' zit de woordstam 'com-mun-ie', 'ge-meen-schap'.

Wanneer nu de leerlingen innerlijk zoeken naar een eerlijke en vooral mooie weergave van hun gevoelens of belevingen aan en met de buitenwereld, dan biedt het leerplan van de Rudolf Steinerscholen de weg naar verdieping van de taalbeleving, naar beleving van de kwaliteiten van de klanken, beelden en ritmen (lezend, schrijvend, voordragend).

Het leren aanvoelen van het karakter van de klanken kan leiden tot vergrote aandacht en zorg voor de woordkeuze (cf. bijvoorbeeld de uitlating van G. Gezelle n.a.v. zijn gedicht *Vol naalden vliegt de lucht* waarin hij de scherpte, het snijdende van de koude wilde weergeven, dat hij niet tevreden was met het woord 'naalden' omdat de begin -n niet hard genoeg was).

Het beleven van de eigenschappen van de metra en ritmen en de bewustwording van hun samenhang met de verhouding tussen hartslag, ademhaling en gemoedsbewegingen van de mens, laten een laag zien in de taal die veel dieper ligt dan die van een puur communicatief systeem en

stimuleert dan ook tot een sterkere, meer persoonlijke, organische verbinding met de taal en met de kosmos.

Naast klank en ritme wordt ook de beeldspraak bestudeerd. De algemene, vakoverschrijdende doelstelling daarbij is het ontplooiën en voeden van de “ver-beeld-ingskracht”, de fantasie bij de leerlingen. Jongeren willen het denken niet alleen leren kennen als intellectuele afbeelding van het reeds bestaande, ze willen nog niet bestaande mogelijkheden creëren. Het voeden van dit scheppend denken kan bij uitstek door studie van bestaande, goede beeldspraak en het zelf beoefenen ervan gebeuren.

Tenslotte is de dichtkunst de ontmoetingsplaats met taal in haar eigenlijke, diepste wezen. Het ontdekken van de schoonheid ervan kan leiden tot gevoelens van diepe bewondering en eerbied voor de schoonheid van goede gedichten en vandaar voor schoonheid in het algemeen. Daar waar een vonk slaat tussen leerling en gedicht, wordt hij uit zijn innerlijk isolement gehaald en vormt de esthetische ervaring eveneens een zingeving en een brug (een 'communicatie') met de buitenwereld.

2.3. Leerplandoelstellingen

De leerplandoelstellingen hebben dezelfde indeling als die gebruikt werden bij de specifieke eindtermen (SET).

2.3.1 Kunst van het woord - het eerste jaar van de tweede graad

Waarnemen.

De leerlingen:

1. kunnen waarnemen door in een opdracht fenomenen zintuiglijk te observeren en hun waarnemingen exact te verwoorden en bij te stellen; (SET 1)
2. kunnen kunstzinnige activiteiten gebruiken om
  - a. het waarnemen te verscherpen en te verdiepen
  - b. en dit aanwenden in kunstgeschiedenis (SET 3)
3. leren zintuiglijke indrukken innerlijk verwerken (via het uitschrijven van notities, het maken van schetsen, het tekenend of schilderend kopiëren);
4. leren werkelijk *zien* – wat inhoudt dat zij leren de waarnemingskrachten op te bouwen en te ontwikkelen;
5. leren beeldhouwwerken uitbeelden (bijv. hoe zit een farao, hoe staat een Griekse god(in), ...);
6. leren composities uitbeelden (bijv. ‘het Laatste Avondmaal’ van Da Vinci, of: hoe voelt een renaissanceschilderij aan tegenover een barokschilderij?).

Denken

De leerlingen:

7. leren fantasiekrachten en begripsvorming verenigen;
8. leren aanvaarden dat niet alles wat ze te zien krijgen, ook echt verklaard kan worden: ze worden geconfronteerd met hypothesen in plaats van met eenduidige verklaringen.

Onderzoeken

De leerlingen

9. kunnen aan de hand van diverse zoeksystemen – waaronder geautomatiseerde – en binnen het cultuurdomein kunstgeschiedenis gericht bronnenmateriaal verzamelen, ordenen en selecteren. (SET 15)

Kunstzinnigheid

De leerlingen

10. kunnen grote kunststromingen herkennen, het verband met hun tijdsgeest leggen en dit als referentiekader gebruiken tijdens kunstzinnige activiteiten en bij het onderzoek van hun eigen tijd, cultuur en geschiedenis; (SET 18)
11. leren verbanden leggen tussen de kunstontwikkeling en de mensheidsontwikkeling (bijv. de dodencultus bij de Egyptenaren in relatie tot hun monumentale bouw- en beeldhouwkunst);
12. kunnen van behandelde kunstenaars de individuele stijl in kunstwerken herkennen;
13. kennen een aantal stijlkenmerken per kunstperiode;
14. herkennen in een kunstzinnig proces structuren zoals bij plastische en architecturale

composities; (SET 19)

15. kunnen de eigenheid herkennen van het artistieke domein van de beeldende kunst; (SET 20)

16. streven naar een vreugdevolle kunstbeleving;

17. krijgen het gevoel thuis te zijn in deze wereld (ze vinden hun eigen plaats op de wereld);

18. leren beleven hoe de kunst ontwikkelt van de absolute duisternis (Egypte: piramides en grafkunst) of de lichtstraal op het godenbeeld (Egypte: tempel) naar 'het licht van binnen' (Rembrandt);

19. worden mee opgenomen in een sfeer van bewondering voor de kunstwerken zelf en voor de kunstenaar die deze kunstwerken realiseerde;

20. bewonderen evenzeer het vakmanschap vanuit hun ervaring tijdens de lessen plastische opvoeding en expressie (schilderen, tekenen, boetseren, houtbewerking, batik, enz.);

21. kunnen vertrouwen ontwikkelen in het eigen en het gemeenschappelijke kunstzinnige proces en kunnen de kunstenaar in andere mensen en in zichzelf ervaren; (SET 24)

22. leren het 'mooie' verinnerlijken en beseffen tegelijkertijd dat een echte 'verklaring' van een kunstwerk altijd achterwege blijft;

23. beseffen dat een kunstwerk enerzijds een feitelijk gegeven is en anderzijds een oneindig, ondefinieerbaar karakter heeft.

Team vormen

De leerlingen

24. kunnen binnen de context van een leeropdracht en mits begeleiding in een dialoogcultuur actief deelnemen. (SET 33)

2.3.2 Poëtica – het tweede jaar van de tweede graad

Waarnemen.

De leerlingen

1. kunnen waarnemen door in een opdracht fenomenen zintuiglijk te observeren en hun waarnemingen exact te verwoorden en bij te stellen; (SET 1)

2. kunnen kunstzinnige activiteiten gebruiken om
b. het waarnemen te verscherpen en te verdiepen
b. en dit aanwenden in woordkunst; (SET 3)

3. kunnen tijdens welbepaalde opdrachten geconcentreerd en met hun gevoel luisteren naar meer complexe cultuurproducten zoals een gedicht. (SET 5)

Denken

De leerlingen

4. kunnen hun denkbeelden tot een visuele of auditieve uitvoering brengen binnen een welbepaalde opdracht; (SET 6)

5. verwerven inzicht in de begrippen klank, ritme, beeld en vorm;

6. leren werken met de begrippen klank, ritme, beeld en vorm en kunnen ze aan de hand van concrete gedichten in verband brengen met de bestudeerde versvoeten, stijlfiguren, metaforen, wendingen, rijmvormen, enz.;

7. verwerven inzicht in de wetmatigheden van de dichtkunst.

Oordelen

De leerlingen

8. leren in hun oordeel de zuiver esthetische en subjectieve benadering van de taal overstijgen.

Onderzoeken

De leerlingen

9. kunnen aan de hand van diverse zoeksystemen – waaronder geautomatiseerde – en binnen het cultuurdomein literatuur gericht bronnenmateriaal verzamelen, ordenen en selecteren. (SET 15)

Kunstzinnigheid

De leerlingen

10. kunnen grote kunststromingen herkennen, het verband met hun tijdsgeest leggen en dit als referentiekader gebruiken tijdens kunstzinnige activiteiten en bij het onderzoek van hun eigen tijd, cultuur en geschiedenis; (SET 18)

11. kunnen de eigenheid herkennen van het artistieke domein van de literatuur; (SET 20)

12. ontwikkelen vertrouwen in het eigen en het gemeenschappelijke kunstzinnige proces en kunnen de kunstenaar in andere mensen en in zichzelf ervaren; (SET 24)

13. leren de taal in al haar facetten gebruiken;

14. leren opnieuw betekenis hechten aan woorden;

15. zien in dat een goed gedicht een combinatie is van vorm, inhoud en spel;

16. leren zelf gedichten schrijven;

17. leren individueel gedichten voordragen en reciteren;

18. zien in dat ieder mens een potentieel dichter is;

19. leren enerzijds ervaren dat een mooi kunstwerk niet uitsluitend het gevolg is van een inspirerend moment – de mythe van de 'zuivere inspiratie' wordt doorprikt – maar even goed het gevolg is van oefening en arbeid;

20. leren anderzijds ervaren dat er voor een mooi kunstwerk meer nodig is dan alleen maar intens werken en oefenen vanuit een strenge wetmatigheid – de mythe van 'oefening baart kunst' wordt doorprikt – en dat inspiratie wel degelijk essentieel is;

21. leren zuiver, duidelijk en verstaanbaar spreken;

22. passen een gezonde ademhaling toe bij het spreken en het voordragen;

23. nemen een gezonde lichaamshouding aan;

24. leren expressief voordragen en voorlezen;

25. stemmen bij een voordracht op een min of meer bewuste manier hun lichaamsexpressie af op de inhoud van een gedicht.

(Zie ook het leerplan 'Nederlands' voor de tweede graad.)

Team vormen

De leerlingen

26. kunnen binnen de context van een leeropdracht en mits begeleiding in een dialoogcultuur actief deelnemen; (SET 33)

27. leren elkaars werk waarderen.

Zelfreflectie

De leerlingen:

28. leren de moed opbrengen om eigen werk in de klas naar voren te brengen.

(Zie ook het leerplan ‘Nederlands’ voor de tweede graad.)

2.3.3 Bijkomende doelstellingen voor de variant met 2 uur per week

Voor de scholen die kiezen voor 2 uur Esthetica per week, gelden volgende bijkomende doelstellingen. Deze doelstellingen gelden tevens als uitbreidingsdoelstellingen voor de scholen die kiezen voor 1 of 1,5 uur Esthetica per week.

Kunstgeschiedenis - het eerste jaar van de tweede graad

De leerlingen

26. leren in groepswork kunstwerken bespreken (bij voorkeur in een museum, desnoods met dia's).

Poëtica – het tweede jaar van de tweede graad

De leerlingen:

29. kunnen van enkele behandelde kunstenaars de kunstwerken in hun biografie situeren;

30. kennen de biografieën van de belangrijkste dichters uit het Nederlands taalgebied;

31. maken een werk over de biografie van een dichter(es);

32. maken een werk waarin een 10-tal zelf gekozen gedichten besproken worden (niet noodzakelijk van eenzelfde dichter(es));

33. kunnen een gedicht op het podium en voor een publiek voordragen.

3. Leerinhouden

3.1. Het eerste jaar van de tweede graad: de kunst van het beeld en van de kleuren

Het spreekt vanzelf dat de hier gebruikte indeling niet noodzakelijk in de lessen moet hernomen worden. Een andere ordening van de leerstof is steeds mogelijk. Verder zijn de hier opgegeven namen van kunstenaars 1) niet exhaustief en 2) niet verplicht. De bedoeling van het opnemen van deze namen is aan te geven waar voor ons de klemtonen liggen van het vak. Als de leraar meent met andere voorbeelden of kunstenaars dezelfde doelstellingen te kunnen bereiken, staat hem dit natuurlijk vrij.

Bij deze lijst weze nog eens opgemerkt dat het in het vak *Esthetica* *niet* de bedoeling is een volledig overzicht te geven van de kunstgeschiedenis. Belangrijk daarentegen is via exemplarische verkenning (weliswaar met een historische invalshoek) het domein van de beeldhouw- en schilderkunst te verkennen voor zover dit aan de latente vragen van jongeren in deze leeftijdsfase tegemoet komt. Zo kunnen in de tweede graad weliswaar de romaanse miniaturen en de gotische schilderkunst worden behandeld, maar de essentie van romantiek en gotiek – die duidelijk op het architecturale vlak ligt – komt maar aan bod in de derde graad, waar het thema 'ruimte' aanleiding geeft tot een bespreking van de architectuur. In het verlengde daarvan kan dan uitgeweid worden over de daarbij horende beeldhouwkunst (portalen, edelsmeedkunst, cultusbeelden, retabels, enz.), schilderkunst en glasramenkunst.

Er worden dus twee wegen beleefbaar gemaakt waarlangs de kunst is ontstaan en zich in de wereld manifesteert:

1. de ontwikkeling van de plastische kunst in de voorchristelijke culturen (Egypte, Griekenland, Rome) – het onderscheid tussen een Egyptisch faraobeeld en een Romeins keizerportret bijvoorbeeld spreekt boekdelen: de Romeinse keizer oogt veel aardser dan de Egyptische farao – en
2. de ontwikkeling van de na-christelijke schilderkunst (van de kosmische gouden achtergrond over het blauw tot het oker en bruin bij Rembrandt wat het kleurgebruik betreft).

3.1.1. *Het wezen van het schone*

Hiervoor kan een open gesprek gebruikt worden, eventueel aan de hand van citaten van grote kunstenaars over de rol en opdracht van kunst.

3.1.2. *De prehistorie*

Grotschilderingen en eventueel: megalithische bouwconstructies

3.1.3. *Egypte*

De Egyptische bouwkunst (in relatie tot het geloof in een leven na de dood, om de beeldhouwkunst zinvol te situeren):

- van mastaba tot piramide
- de tempel

De Egyptische beeldhouwkunst (in relatie tot de godenwereld)

- faraobeelden (hoofd)
- schrijver (romp)
- arbeiders (ledematen)

De Egyptische schilderkunst

(een grondige bespreking van de bouwkunst staat in het leerplan Esthetica voor de III^{de} graad)

3.1.4. Kreta en Mycene

Deze leerstof geldt enkel voor de scholen met 2 uur Esthetica per week of als uitbreiding voor de andere scholen.

- Knossos: fresco's
- Mycene: Leeuwenpoort

3.1.5. Griekenland

Architectuur:

de tempel (dit komt uitgebreid terug in het tweede jaar van de derde graad)

Beeldhouwkunst:

- archaïsche periode
- klassieke periode
- hellenistische periode

Schilderkunst:

de vazen

(een grondige bespreking van de bouwkunst staat in het leerplan Esthetica voor de III^{de} graad)

3.1.6. Rome

Deze leerstof geldt enkel voor de scholen met 2 uur Esthetica per week of als uitbreiding voor de andere scholen.

- kort overzicht van de burgerlijke bouwkunst (als karakterisering van de Romeinse volksaard):
- de Romeinse beeldhouwkunst
- de Romeinse portret- en schilderkunst

(een grondige bespreking van de bouwkunst staat in het leerplan Esthetica voor de III^{de} graad)

3.1.7. Vroeg-christelijke en Byzantijnse kunst

De kunst van de catacomben

De vroeg-christelijke basilica (met triomfboog in de apsis)

De uitstraling van de Byzantijnse kunst: mozaïeken en iconenkunst (als bron voor de schilderkunst in Romaans Europa)

(een grondige bespreking van de bouwkunst staat in het leerplan Esthetica voor de III^{de} graad)

3.1.8. Westerse middeleeuwse schilderkunst in kloosters en abdijen

Kort overzicht van de kunst van de Germanen (vlechtwerkmotieven)
Karolingische miniaturen (als bron voor de schilderkunst in gotisch Europa)

3.1.9. De geboorte van de Italiaanse schilderkunst

Cimabue en Giotto

3.1.10. Italiaanse schilderkunst tijdens het Quattrocento

Mogelijke kunstenaars:

- Masaccio
- Fra Angelico
- Ucello
- Piero della Francesca
- Sandro Botticelli
- Domenico Ghirlandaio
- Benozzo Gozzoli
- Filippo en Filippino Lippi
- Andrea Mantegna

3.1.11. De opbloei van de schilderkunst in de 15de eeuw in de Nederlanden

De Vlaamse Primitieven:

- Jan Van Eyk
- Rogier Van der Weyden
- Hugo Van der Goes
- Hans Memling
- Hieronymus Bosch

3.1.12. Hoog-Renaissance in Italië (overgang Quattrocento - Cinquecento)

Leonardo Da Vinci
Michelangelo
Raffaël

3.1.13. De Renaissance in het Noorden

Quinten Metsijs
Albrecht Dürer
Pieter Brueghel de Oude

3.1.14. De Barok in het Noorden

Peter Paul Rubens
Rembrandt van Rijn

3.2. Het tweede jaar van de tweede graad: woordkunst

De leerkracht is niet verplicht om alle hieronder vermelde leerinhouden te behandelen. Het is daarentegen wél vereist dat de leerkracht uit alle hieronder vermelde hoofdstukken enkele elementen uitkiest en in een eigen ontworpen zinvol verband aan de leerlingen aanbiedt. Het spreekt voor zich dat scholen met 2 uur Esthetica per week méér onderwerpen kunnen behandelen dan andere scholen.

Er worden voorbeelden gegeven uit zowel de wereldliteratuur als uit de Nederlandse literatuur. De leerlingen leren dus vooral poëzie uit de hele wereld kennen. Zij krijgen een fundament voor hun oordeel over (poëtische) literatuur.

3.2.1. Inleiding tot het wezen van de poëzie

Wat is poëzie? Hoe ontstaat een gedicht? Uit welke elementen bestaat poëzie ?

Eerste kennismaking met de 4 elementen van de poëzie: metrum en ritme, klank, beeld, vorm of bouw/structuur

- het rijm als 5de element tussen de muzikale en de beeldende of vormende elementen
- verwantschap tussen muziek en poëzie

Het onderscheid tussen proza en poëzie

3.2.2. De klank

Klanknabootsing, klankschildering en klanksymboliek

3.2.3. Het ritme

Het verband tussen metrum en ritme

De historische en geografische ontwikkeling van het ritme

De versvoeten: oefeningen en betekenis

Het heffingsvers

3.2.4. Wendingen

Stijlfiguren (Dionysisch – zie hiervoor ook het leerplan Esthetica van de derde graad)

- de herhaling
- de tegenstelling
- de retorische vraag
- het parallelisme
- het chiasme
- de paradoxe
- de uitroep

3.2.5. Het beeld

Vormen van beeldspraak (Apollinisch – zie hiervoor ook het leerplan Esthetica van de derde graad)

- de vergelijking

- de metafoor
- de synesthésie
- de metoniem
- de personificatie

Het oxymoron

- de synecdoche

3.2.6. *Het rijm (tussen de muzikale en de structurende elementen)*

Historische evolutie

Overzicht van de klankversterkende middelen

- hoe gebeurt klankversterking
- wat is rijm
- de functie van het rijm
- het relatieve belang van het rijm en het blanke vers
- de verschillende rijmsoorten
  - stafrijm of alliteratie
  - eindrijm
  - assonantie
  - binnenrijm
  - enjambement
  - eventueel: overlooprijm, rime batelé, innerlijk rijmende woorden, geïroniseerde rijmfouten
- eventueel: verborgen middelen: palingram, palindroom, anagram
- rijmschema's
  - parend rijm
  - kruisend rijm
  - omarmend rijm
  - gebroken rijm
  - slagrijm
  - verspringend rijm

3.2.7. *De vorm, de structuur*

Verschil tussen overlegde en intuïtieve vormen

Functie van de vorm

Vormelementen

- de versregel (naamgeving volgens aantal versvoeten)
- de strofe: oorsprong in danskunst en theaterkunst
  - distichon
  - terzine
  - kwatrijn

Verskillende vormen

- sonnet
- rondeel
- eventueel: ballade, ode, limerick, haiku, clerihew, ketendicht, kreeftdicht

4. Minimale materiële vereisten

Voor het tonen van beelden en reproducties zijn een verduisterbaar lokaal, een diaprojector en een projectiescherm onontbeerlijk. Verder is het aanbevelenswaardig op school een bibliotheek en diatheek samen te stellen over de te behandelen leerinhouden.

Voor 'woordkunst' zijn de materiële behoeften veel minder zichtbaar of ruimtelijk toonbaar. Dit neemt niet weg dat voor het leren lezen, voordragen en ten tonele voeren van poëzie veel, soms extra tijd voorzien moet worden. Het is geen luxe dat de leerlingen van het tweede jaar beschikken over een goede bloemlezing (persoonlijke of schoolbibliotheek). Die bloemlezingen bewijzen in de derde graad nog goede dienst!

Om poëzie 'ten tonele te brengen' is het overigens niet noodzakelijk gebruik te maken van een heuse toneelzaal. Poëzie vraagt een andersoortig contact met het publiek en andere schoolruimten lenen zich daar soms veel beter toe. Leerlingen hechten er vaak aan poëzie te kopiëren in een mooi gebonden schrift dat nog jaren lang aangevuld kan worden.

5. Evaluatie

5.1. Het eerste jaar van de tweede graad

Naast de permanente evaluatie die zich vooral richt op de kunstzinnige verwerking van de lessen in de periodeschriften (tekenen, schilderen, zorgvuldig teksten uitwerken) kan men op het einde van de periode ook een test organiseren waarin de leerlingen blijf geven van hun:

- kunsthistorisch inzicht (kunstwerken en/of kunstenaars – uit resp. Oudheid, Middeleeuwen, Renaissance en Barok – kunnen plaatsen binnen het geschetste tijds- en cultuurkader);
- biografische kennis (kunnen antwoorden op vragen omtrent bijvoorbeeld de behandelde kunstenaars uit de Middeleeuwen, Renaissance of Barok);
- visueel geheugen (getoonde kunstwerken kunnen becommentariëren: *wie* heeft het gemaakt, in welke omstandigheden, welke symboliek kun je hierin herkennen of beschrijven, ~);
- interesse (door middel van vragen als: 'Door welke kunstenaar, door welk kunstwerk voelde jij je tijdens de voorbije periode het meest aangesproken?').

5.2. Het tweede jaar van de tweede graad

Naast de permanente evaluatie die zich vooral richt op de kunstzinnige verwerking van de lessen, kan men op het einde van de periode ook een test organiseren waar de leerlingen bijvoorbeeld één of enkele hen onbekende gedichten krijgen die ze aan de hand van hun cursus moeten bespreken. Tevens bestaat de mogelijkheid (zie 2.3.4.) de leerlingen een grotere opdracht uit te laten voeren, bijvoorbeeld:

- 1 dichter(es) uitkiezen waarvan ze in enkele bladzijden de biografie behandelen en 5 gedichten bespreken; of:
- 10 zelf gekozen gedichten (niet noodzakelijk van eenzelfde dichter(es)) grondig bespreken.

6. Pedagogische en didactische wenken

6.1. Het eerste jaar van de tweede graad

Bij het behandelen van de leerstof komt het erop aan zoveel mogelijk *nieuwe vaardigheden* aan te spreken bij de leerlingen: de vanzelfsprekendheid bij het zelfstandig plastisch werken maakt nu plaats voor een meer *begrijpend* en *oordelend* ontdekken en verkennen van de grote kunstwerken van de mensheid. Juist op een leeftijd waarin de puber geconfronteerd wordt met *disharmonie* (zowel innerlijk als uiterlijk) kan een kunstwerk, waarin de schoonheid het vergankelijke overstijgt, een echte bron van harmonie en kracht betekenen.

Het vak Esthetica wordt best in de vorm van een ochtendperiode gegeven (d.w.z. gedurende drie weken, elke dag de eerste twee lessen van de dag). Tijdens de periode Esthetica worden de *waarnemingskrachten* blijvend gewekt en verfijnd. Het is evident dat waarnemen alleen niet volstaat. Het zintuiglijk waargenomene moet verwerkt, verinnerlijkt worden. De leerling kan bijvoorbeeld proberen om de visuele indruk van het kunstwerk in zijn/ haar voorstelling na te bouwen. Ook het natekenen werkt hierbij heel wilsvormend.

Om een evenwicht te bereiken tussen waarneming en verwerking geldt de nog steeds heel bruikbare raad van Rudolf Steiner: toon de leerlingen de ene dag kunstwerken waarbij de innerlijke voorstellings- en fantasiekrachten worden aangesproken, en zoek samen met hen pas de volgende voormiddag naar meer algemene begrippen, wetmatigheden en eventuele verklaringen. Het is immers weinig zinvol voorgekauwde wetmatigheden over kunstwerken te vertellen alvorens ze getoond te hebben.

Het tonen van de kunstwerken gebeurt bij voorkeur door middel van dia's, eventueel met prenten uit boeken. De leerlingen maken illustraties in hun schrift aan de hand van reproducties van schilderijen.

Uiteraard is het ook belangrijk ten minste één museumbezoek in te bouwen. Hierbij kunnen de leerlingen zowel individueel als in groep aan het werk worden gezet.

6.2. Het tweede jaar van de tweede graad

Als klassikale opdrachten kunnen gelden:

- ritmisch schrijven (bijv. een onpersoonlijke tekst bewerken)
- rijmschema's (klank !) herwaarderen
- beeldend schrijven (gebruik van metaforen; bijv. diezelfde tekst een tweede maal bewerken)
- schrijven binnen bepaalde vormen (zonder die als keurslijf te ervaren)

Buiten de klassikale opdrachten krijgen de leerlingen ook opdrachten die thuis moeten volbracht worden. Mogelijke opdrachten zijn:

- zelfportret
- stilleven
- gedicht voor een feestelijke gelegenheid
- gedicht bij een foto naar keuze (foto's worden door de hele klas verzameld)
- gedicht rond een actuele gebeurtenis
- natuurbeschrijving
- personificatie van een maand, seizoen, dag, ...
- grafschriften (ironisch!)
- gedicht voor de aankondiging van de poëzieavond
- sonnet opgedragen aan iemand

Per periode worden een achttal van deze opdrachten uitgevoerd.

Aanbevelenswaard is het beluisteren van (een) voordrachtskunstenaar(s) en/of het geven (of desnoods het bijwonen) van (poëzie)avonden. Het is zinvol om naar het einde van het schooljaar toe een poëzieavond voor te bereiden met poëzie uit de Nederlandse literatuur of uit de wereldliteratuur. Deze heeft telkens een ander karakter, in functie van de klas. De gedichten die de leerlingen maakten, kunnen tijdens die avond aan bod komen.

7. Bibliografie

Wat hierna volgt, is slechts een greep uit de zéér omvangrijke bibliografie. Van heel wat werken werd de datum van de eerste uitgave vermeld; recente herdrukken en/of vertalingen bewijzen hun waarde.

7.1. Beeld en kleuren

- ADRIAANS, F., BAUDOUIN, P., CLAERHOUT, A., DEBLAERE, A., MERTENS, Ph., *Kunst van Altamira tot heden*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1978.
- ASSAAD, H., KOLOS, D., *The Name of the Dead-Hieroglyphic Inscriptions of the Treasures of Tutankhamun translated*, Mirror Press, Canada, 1979.
- BALDINI, U., CASAZZA, O., *The Brancacci Chapel*, Electa, Milano, 1991.
- BAUDOUIN, F., *P.P. Rubens*, Antwerpen, 1977.
- BERENCE, F., *Léonard de Vinci*, Hachette-Chefs-d'oeuvre de l'art- Grands Peintres, 1966.
- BERENSON, R., *De schilders van de Italiaanse renaissance*, Zeist/Antwerpen, 1957.
- BERTI, L., *Paolo Uccello*, Hachette-Chefs-d'oeuvre de l'art-Grands Peintres, 1966.
- BINDEL, E., *Die ägyptischen Pyramiden als Zugen vergangener Mysterienweisheit*, Stuttgart, 1957.
- BOCK/GOEBEL, *Die Katakomben*, Stuttgart, 1961.
- BOECKLER, A., *Deutsche Buchmalerei in vorgotischer Zeit*, Königstein i. Taunus, 1952.
- BORTOLON, L., *The life and times of Raphael*, Feltham/Middlesex, 1968.
- BRILLIANT, R., *Roman Art from the Republic to Constantine*, Readers Union/Phaidon Press, London, 1974.
- BURCKHARDT, J., *De cultuur der renaissance in Italië*, 2 delen, Prisma, Utrecht/Antwerpen, 1960.
- CASSON, L., *Das alte Ägypten*, Time-Life Bücher, 1966.
- COUGHLAN, R., *Michelangelo und seine Zeit*, Time-life international, 1966.
- DECKER, H., *Renaissance in Italien*, Wenen/München, 1965.
- DELEU, E., *Dood en mummificatie in het oude Egypte*, Educatieve Dienst K-MGK-Jubelpark, Brussel, 1991.
- DOHRN, T., *Antike Malerei*, Wiesbaden-Berlin, 1962.
- DOZZINI, B., *Giotto – The 'Legend of St. Francis' in the Assisi basilica*, Editrice Minerva, 1992.
- DÜSSLER, L., *Raffael, kritisches Verzeichnis der Gemälde, Wandbilder und Bildteppiche*, München, 1964.
- FEDDERSEN, H., *Leonardo da Vincis Abendmahl*, Urachhaus, Stuttgart, 1976.
- FRIEDLÄNDER, M.J., *Vroege meesters in de Nederlanden van Van Eyck tot Brueghel*, Zeist/ Antwerpen, 1957.
- GEROSA, G., *Griechenland-Reise zu den Quellen unserer Kultur*, Stuttgart/Zürich, 1989.
- GOLDSCHIEDER, L., *Leonardo de Vinci – volledig werk*, Zeist/Antwerpen, 1959.
- GOLDSCHIEDER, L., *Michelangelo: schilderijen – beeldhouwwerk – architectuur*, Zeist/ Antwerpen, 1953.
- GROHN, H.W., *Rembrandt*, Hachette-Chefs-d'oeuvre de l'art-Grands Peintres, 1966.
- HAMANN, R., *Geschichte der Kunst von der Vorgeschichte bis zur Spätantike*, München, 1952.
- HERODOTOS, *Historiën*, O. Houten, 1987.
- HOLLÄNDER, H., *Jheronimus Bosch*, Amsterdam, 1976.
- KRÄMER, Th., *Florenz und die Geburt der Individualität*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1992.
- KELBER, W., *Raphael von Urbino*, Stuttgart, 1963.
- LANGE, K., HIRMER, M., *De cultuur van Egypte: drieduizend jaar architectuur, beeldhouw- en schilderkunst*, Zeist/ Antwerpen, 1961.
- LASSUS, J., *The Early Christian and Byzantine World*, London, 1976.
- MARIJNISSEN, R.H., SEIDL, M., *Brueghel*, Brussel, 1969.
- MESSERER, W., *Frühe deutsche Miniaturen*, Wiesbaden-Berlin, 1962.
- PATER, W., *Leonardo da Vinci*, Encyclopaedia Britannica (volume 16), London, 1972.
- PEDRETTI, C., *Leonardo – a study in style and chronology*, London, 1973.
- PÖRTNER, R., *Oude beschavingen in nieuw licht*, Ankh-Hermes, Deventer, 1976.
- RICHTER, G., *Ideen zur Kunstgeschichte*, Urachhaus, Stuttgart, 1975.
- RICHTER, G.M.A., *Perspectives in Greek and Roman art*, London, 1970.
- RICHTER, G.M.A., *The portraits of the Greeks*, 3 delen, New Haven-Lodnon, 1965.
- RICHTER, G.M.A., *The sculpture and sculptors of the Greeks*, New Haven-London, 1970.
- SCHACHERMEYER, F., *Die frühe Klassik der Griechen*, Stuttgart, 1966.
- SCHUCHHARDT, W.H., *Geschichte der griechischen Kunst*, Hamburg, 1972.
- SCHUCHHARDT, W.H., *Zur Behandlung Michelangelos im Kunstunterricht der 9. Klasse*, in: *Erziehungskunst*, dec. 1996, p. 1281-1296.

- SCULLY, V., *The earth, the temple and the gods – Greek sacred architecture*, New Haven-London, 1962.
- TADEMA, A.A., TADEMA SPORRY, B., *Vallei der koningen – De graven van de farao's*, Unieboek, Bussem, 1979.
- UEHLI, E., *Die Mosaiken von Ravenna*, Basel, 1957.
- UEHLI, E., *Kultur und Kunst Ägyptens*, Dornach, 1955.
- VAN ACKERE, J.A., *Renaissance, barok en rococo in Europa*, Hasselt, 1969.
- VAN GOOL, A.B., *Hellas en Rome met hun voorgeschiedenis*, Impress, Utrecht, 1984.
- VAN PUYVELDE, L., *De Vlaamse schilderkunst ten tijde van Bosch en Brueghel*, Hasselt, 1971.
- VAN PUYVELDE, L., *De Vlaamse schilderkunst van Van Eyck tot Metsijs*, Hasselt, 1969.
- VASARI, G., *De Vita – De Levens*.
- VON EINEM, H., *Michelangelo*, Zeist/Antwerpen, 1962.
- , *P.P. Rubens – Schilderijen – Olieverfschetsen – Tekeningen*, Antwerpen, K-MSK-tentoonstelling 1977, catalogus.
- , *Stonehenge and neighbouring Monuments*, English Heritage, London, 1995.
- , *Van Eyck en zijn tijdgenoten*, H.J.W. Becht, Amsterdam.

7.2. Woord

- ARISTOTELES, *Poetica*, Athenaeum-Pollak & Van Gennep, Amsterdam, 1986.
- BAKER, J., *Rijmwijzer*, Bert Bakker, Amsterdam, 1990.
- BALLOT-SCHIM VAN DER LOEFF, A.M.C., *Prisma rijmwoordenboek*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1969.
- BATTUS, H., *Opperlandse taal- en letterkunde*, Querido, Amsterdam, 1986.
- BUDDINGH', C., VAN VLIET, E., *Is dit genoeg: een stuk of wat gedichten*, 2 delen, Elsevier-Manteau, Amsterdam/Antwerpen, 1980.
- BÜDDINGH', C., *Lexicon der poëzie*, Amsterdam, 1977.
- BÜHLER, P., *Die Menschheitsführung und die Dichtkunst*, Dornach, 1950.
- BÜHLER, P., *Vom Geistweg der Dichtkunst*, Dornach, 1953.
- CELEN, V., *Moderne poëzie*, Die Poorte, Antwerpen, 1955.
- DE CONINCK, H., *Over de troost van pessimisme*, Manteau, Antwerpen, 1983.
- DE SCHUTTER, F., *Wild van de inkt (boek A - boek B)*, De Nederlandse Boekhandel/Uitg. Pelckmans, Kapellen, 1989.
- DRS. P., *Handboek voor plezierdichters*, Bert Bakker, 's Gravenhage, 1983.
- DRS. P., *Plezierdichter*, Bert Bakker, 's Gravenhage, 1979.
- ENGELMAN, J., PAAP, W., *Twee muzen – een verzameling van Nederlandse gedichten handelend over muziek*, 1955.
- FIECHTER, H.P., *Lyrik lesen. Grundlagen einer praktischen Poetik*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1995.
- GERBERT, H., *Menschenbildung aus Kunstverständnis*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1965.
- GERBERT, H., *Zur ästhetik der Dichtkunst*, in: *Das Goetheanum*, 4 april 1954, 33e Jahrg., Nr. 14.
- GERITS, J., *Gesneden brood? Ideeën en modellen voor poëzie-onderwijs*, Acco, Leuven, 1985.
- GREINER-VOGEL, *Die Wiedergeburt der Poetik aus dem Geiste der Eurhythmie*, Philosophisch-Anthroposophischer Verlag Goetheanum, Dornach, 1983.
- HÜRSCH, I., *Poetik in der 10. Klasse*, in: *Erziehungskunst*, december 1994, p. 1201-1210.
- KNOTTENBELT, J., *Dichtkunst in het licht der anthroposofie*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1969.
- LODDER, L., *Als er gedicht wordt. Poëzie voor de bovenbouw*, Wolters-Noordhoff.
- LODEWICK, H.J.M.F., *Litteraire kunst*, Malmberg, 's-Hertogenbosch, 1968.
- LORENZ-POSCHMANN, *Die Sprachwerkzeuge und ihre Laute*, Philosophisch-Anthroposophischer Verlag Goetheanum, Dornach, 1981.
- LUYTEN, W., STEVENS, M., *Gedichten Door-Zien*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1986.
- MARTENS, M.G., *Rhythmen der Sprache*, Philosophisch-Anthroposophischer Verlag Goetheanum, Dornach, 1976.
- MATTHEWS, P., *Sing me the creation*, Hawthorn Press, Stroud, 1994.
- MUSSCHE, A., *Nederlandse poëtica*, A. De Boeck, Brussel, 1965.
- STEINER, R., *Die Kunst der Rezitation und Deklamation*, Dornach, 1928.
- STEINER, R., *Sprachgestaltung und dramatische Kunst*, Dornach, 1926.
- UYTTENDAELE, J., *Poëzie is amusement. Bloemlezing en werkschrift*, De Sikkell, Malle, 1979.
- VAN DE REIJT, V., *Ik wou dat ik twee hondjes was – Nederlandse nonsens- en plezierdichters van de twintigste eeuw*, uitg. Bert Bakker, Amsterdam, 1982.
- VAN WILDERODE, A., *De Dubbelfluit*, 2 delen, Standaard uitg., Antwerpen, 1981.
- VESTDIJK, S., *De glanzende kiemcel*, Athenaeum, Amsterdam, 1979.